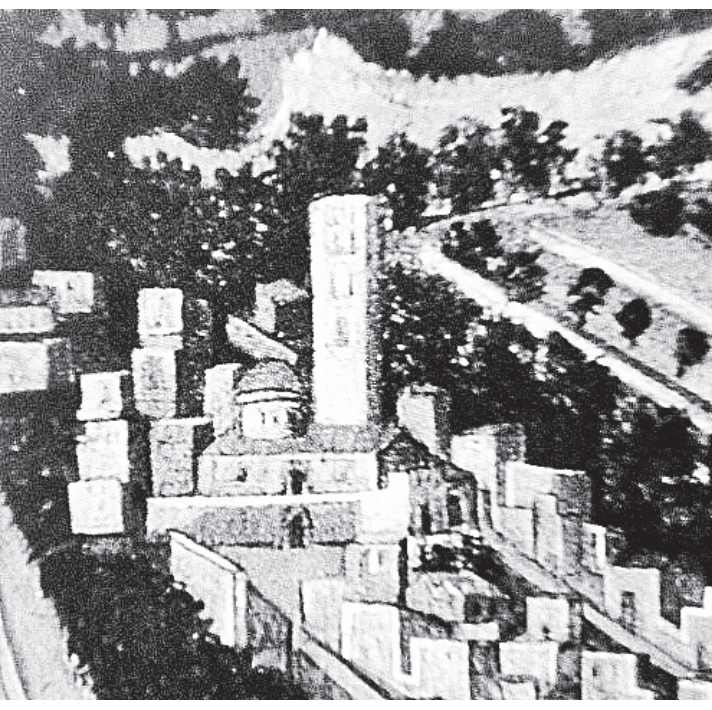

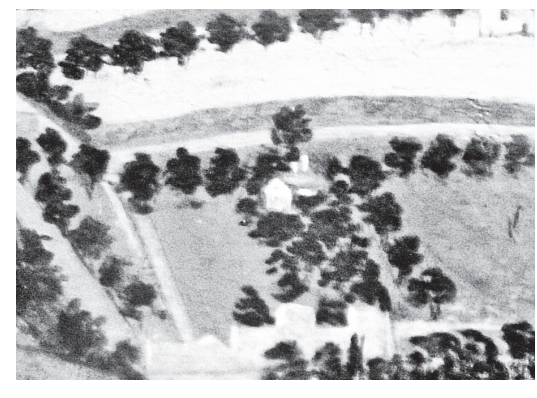
■ Του ΧΑΡΗ ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗ*

Αναδιφώντας το χθες 64

Αναζητώντας τους 59 ναούς του βενετσιάνικου Ρεθύμνου (III)

Στην περιοχή των Τσικαλαριών (σήμερα περιοχή Σχολής Χωροφυλακής), όπου ο συνοικισμός είχε πάρει το όνομά του από τα εκεί καμιάνα αγγειοπλαστικής, υπήρχε κατά τη Βενετοκρατία ένας σημαντικός για το Ρέθυμνο ναός, αφιερωμένος στη **Μεταμόρφωση του Σωτήρα**. Ο ναός ήταν δικλιτός και διέθετε ένα υψηλότατο καμπαναριό, που θα μπορούσε να υπέχει και θέση αμυντικού πύργου. Ο περιβόλος του ήταν περιφραγμένος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η -αδιασταύρωτη- νεότερη πληροφορία (1936) ότι αποτελούσε καθολικό μονής καλογραιών.

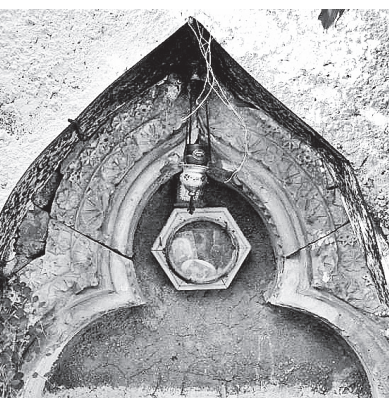
Λίγο δυτικότερα, στην περιοχή του μεταγενέστερου τεκέ Βελή Πασά η παράδοση αναφέρει ότι υπήρχε κατά τη Βενετοκρατία ο ναός του **Αγίου Ονουφρίου**. Πιθανότατα ο περιβόλος του αποτελούσε χώρο ταφής της περιόδου της Βενετοκρατίας, παράδοση που θα πρέπει αν συνεχίστηκε και κατά την πρώτη πεντηκονταετία της Οθωμανικής κατοχής, μέχρι την αγορά του χώρου της Μεσαμπελίτισσας από δύο χριστιανούς. Είναι πιθανόν το θύρωμα του μεταγενέστερου τεμένους Βελή πασά, όπως και το -μη υφιστάμενο σήμερα- του περιβόλου του, και τα δύο τσοκανικού ρυθμού, να προέρχονται από τον ναό εκείνο. Ο ναός θα μπορούσε να ήταν ο εικονιζόμενος στα βορειοδυτικά της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στον πίνακα Civitas Rethymnae. Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει όμως να δεχτούμε ότι ο αγωγός μεταφοράς από τη Μάνα του Νερού μετατοπίστηκε ανατολικότερα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του νεότερου υδραγωγείου.

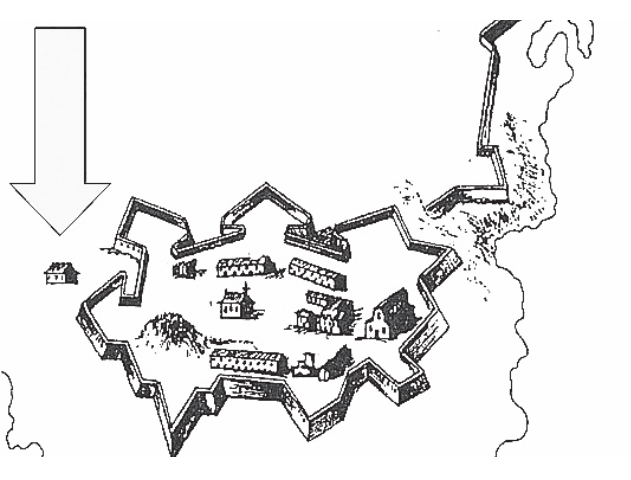
Είναι πιθανόν η εικονιζόμενη στον πίνακα Civitas Rethymnae εκκλησία βυζαντινού ρυθμού, αριστερά εκείνης με το ψηλότερο καμπαναριό του Ρεθύμνου, να ήταν η προπάτορας της εκκλησίας της **Μεγάλης Παναγίας**, αν και κατ' άλλους θα μπορούσε να είναι αφιερωμένη στην **Αγία Αθανασία** (Α. Νενεδάκης). Θα μπορούσε όμως να είναι και ο αναγραφόμενος στις πηγές ναός της **Αγίας Άννας**, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Οπωσδήποτε ο ναός που λειτουργούσε στην περιοχή λίγο αργότερα, επί Οθωμανικής κατοχής, ήταν ένα μικρό ιδιωτικό εκκλησάκι, αφιερωμένο στα Εισόδια της Θεοτόκου και είχε παραχωρηθεί στους χριστιανούς του Ρεθύμνου για τις ανάγκες τους. Θα πρέπει να χρησιμοποιεί και ως νεκροταφειακός ναός για τον κλήρο της πόλης, αφού στο δάπεδό του είχε τάφους, οι οποίοι κατά την οικοδόμησή του επόμενου ναού καλύφθηκαν με μαρμαρίνες πλάκες.

Ο ναός της **Παναγίας Οδηγήτριας** της Βενετοκρατίας, που αναφέρεται από τους νοτάριους Μ. Πάντιμο και Α. Καλλέργη, ήταν οικοδομημένος στην περιοχή της αμμουδιάς (Sabbionara). Ταυτίζεται πιθανά με τον εικονιζόμενο ναό στον πίνακα Civitas Rethymnae, δυτικά από τον χείμαρρο Καμαράκι. Θα μπορούσε όμως να είναι και ο κατά πολύ μικρότερος ναός νοτιοδυτικότερα από αυτόν, στην ευρύτερη περιοχή της σημερινής πλατείας 25^{ης} Μαρτίου.

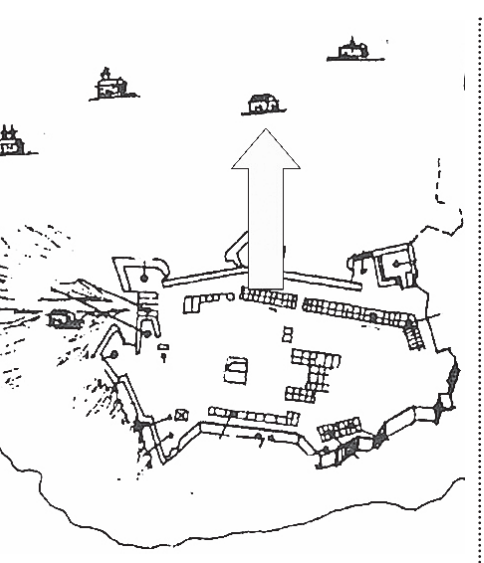
Στην περίπτωση αυτή, της περιοχής δηλαδή του Καμαρακιού, δεν αποκλείεται τα υπολείμματα του δόλοβου οξυκόρφου θυρώματος, που σώζονται σε αύλειο χώρο της περιοχής, συγκροτώντας ένα αυτοσχέδιο εικονοστάσι, να προέρχονται από τον ναό αυτό, αν και η παράδοση αναφέρει ότι ήταν αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο. Οπωσδήποτε οι κάτοικοι της περιοχής δυτικά του Καμαρακιού θα πρέπει να είναι υποψιασμένοι για την ύπαρξη σπαραγμάτων πέντε ναών, αν και ο τόπος δοκιμάστηκε άγρια κατά τους βομβαρδισμούς της Μάχης της Κρήτης το 1941.

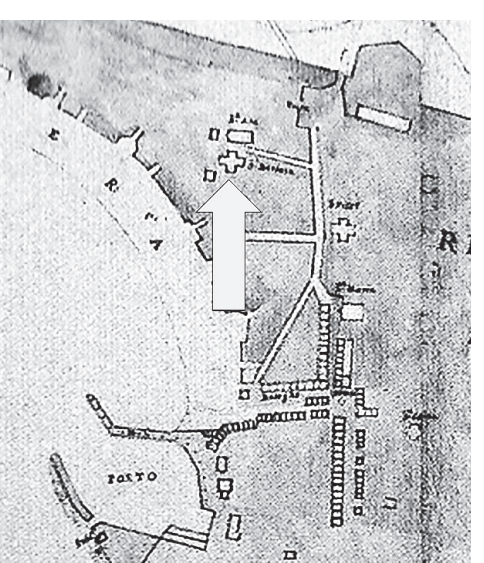
Ο ναός της **Παναγίας Παλαιοκαστρινής** ήταν αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου και βρισκόταν απέναντι από την είσοδο της Φορτέτζας, δεξιά της ανόδου προς αυτήν, στη θέση του μετέπειτα πενταγωνικού οχυρού. Ήταν ένας ναός δικλιτός, με μια πυργοειδή κατασκευή, η οποία είναι πιθανόν να αποτελούσε το καμπαναριό του. Κατεδαφίστηκε λίγο πριν από την πολιορκία του 1646, προκειμένου να μη βρισκούν σ' αυτόν προκάλυμμα οι πολιορκητές. Σύμφωνα με την παράδοση, το Ρέθυμνο με το κάστρο του θα κατακτιούνταν μόνο όταν θα έπεφτε η εκκλησία. Στον Κρητικό Πόλεμο του Μ. Μπουνιαλή αναφέρεται σχετικά: «Ήτον από τους παλαιούς τούτο παραγγελμένο / για την παλιοκαστρινήν είχαμε γρικημένο. / Πως ήτον πρώτης εκκλησιά εκείνη του Ρεθύμνου, / κι όλας αν χαλαστούσινε μόνον εκείνη αφείνου. / Στην πόρτα ήτον ομπροστάς του κάστρου που περνούσαν / κ' εις τον ανεβοκατεβούν όλοι την προσκυνούσαν... / Κι έτζι τήνε χαλάσαι με προθυμίαν μεγάλη / και πέτρα δεν αφείκασι απάνω σε μίαν άλλη».

Ένας ακόμη ναός, ονομαζόμενος της **Παναγίας στο Εξώβουργο**, πέραν εκείνων της Οδηγήτριας, του Δοξαρά, της Ελεούσας και της Παλαιοκαστρινής μέσα στο Ρέθυμνο και εκείνων της Μεσαμπελίτισσας και των Ερημιτιανών Πατέρων στα προάστια, ήταν οικοδομημένος στα εξώβουργο της πόλης επί Βενετοκρατίας. Δεν θα ήταν παράλογο να ταυτίζεται με τον εικονιζόμενο στον πίνακα Civitas Rethymnae δυτικά του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα.

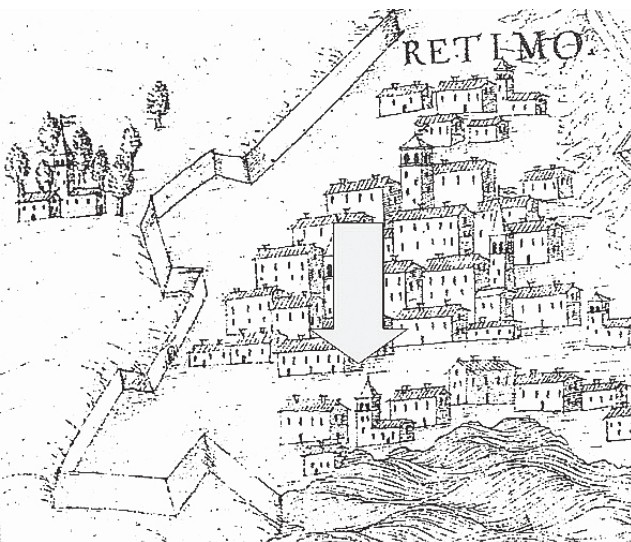
Ο ναός της **Παναγίας Χρυσοπηγής** θα πρέπει να ήταν ορθόδοξος και να βρισκόταν στα οικοδομικά τετράγωνα που περικλείονται μεταξύ των σημερινών οδών Μελισσηνού και Κορωναίου και της πλατείας του Διοικητηρίου. Δεν υπάρχει συμφωνία για το πού ακριβώς βρισκόταν, αφού ο Α. Νενεδάκης πίστευε ότι ήταν λίγο δυτικότερα από την Κυρία των Αγγέλων, ενώ ο Γ. Γρυντάκης υποστηρίζει με βάση νοταρικά έγγραφα ότι στη θέση του τζαμιού του Ξύλινου μιναρέ ήταν οικοδομημένος ναός της **Αγίας Σοφίας**.

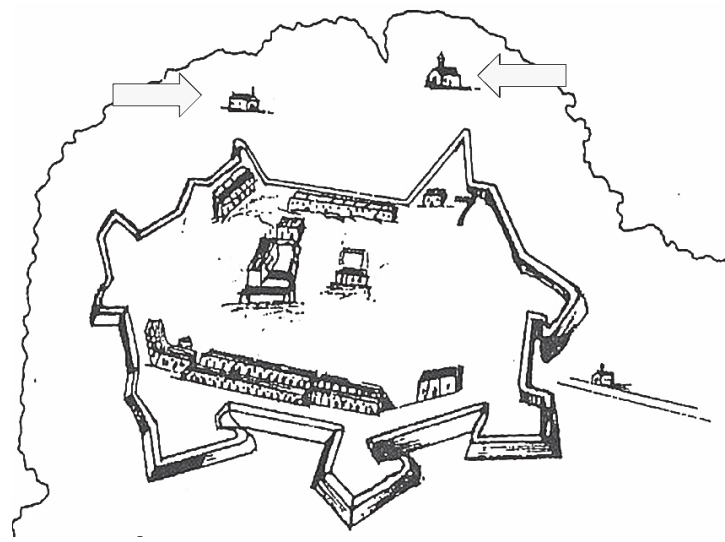
Είναι πολύ πιθανόν ο ένας από τους δύο αναφερόμενους στις πηγές επί Βενετοκρατίας ναούς της **Αγίας Βαρβάρας**, ο ορθόδοξος, να βρισκόταν ακριβώς στη θέση που βρίσκεται και ο σημερινός. Αν τα πράγματα έχουν έτσι, θα ήταν ένας ναός με δικλιτή στέγη και με το επιβλητικότερο καμπαναριό στο Ρέθυμνο. Οπωσδήποτε στη θέση της σημερινής εκκλησίας υπήρχαν ερείπια, που επί Οθωμανικής κατοχής είχαν μετατραπεί σε χαμάμ, τα οποία απέκτησε με αγορά ο Τουρκοκρητικός Αλή Τσιτσεκιάκης.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε τη δύναμη της προφορικής παράδοσης. Η παράδοση της ύπαρξης εκεί του μεγαλοπρεπέστερου ναού του Ρεθύμνου δεν έσβησε ποτέ, γι' αυτό και τα ερείπια μετά από πολλές περιπέτειες αγοράστηκαν το 1885 από τη Χριστιανική Δημογεροντία του Ρεθύμνου και στη θέση τους οικοδομήθηκε νέος ναός, που εγκαινιάστηκε το έτος 1888. Η παράδοση δεν έχει σβήσει μέχρι και τις μέρες μας, γι' αυτό και πριν από πολύ λίγα χρόνια ως πολιορκητός ναός της πόλης αναγνωρίστηκε αυτός ακριβώς, της **Αγίας Βαρβάρας**, αντί του κατά πολύ μεγαλύτερου σε διαστάσεις και επιβλητικότερου ναού της Μεγάλης Παναγίας.

Η χριστιανική παράδοση του Ρεθύμνου αναφέρει επίσης ότι ένας άλλος ναός της **Αγίας Βαρβάρας**, ίσως λατινικός εκείνος, βρισκόταν στη θέση του μεταγενέστερου τεμένους Καρά Μουσα Πασά, ενώ η παράδοση των Τουρκορεθυμινών το αρνείται. Ενιαυτικές της χριστιανικής παράδοσης είναι οπωσδήποτε οι απεικονίσεις ναού στο σημείο αυτό, επάνω ακριβώς στο θαλάσσιο μέτωπο της πόλης, αλλά και η ονοματοδότηση του διπλανού προμαχώνα από το όνομα της Αγίας, προστάτιδας των πυροβόλων όπλων.

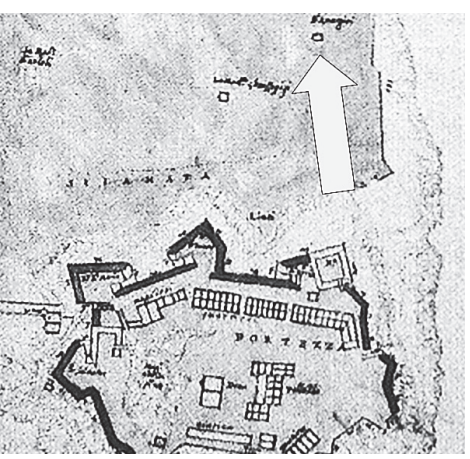
Ο ναός του **Αγίου Λουκά** (S. Luca) ήταν ένας ορθόδοξος ναός που βρισκόταν στις βορειοδυτικές υπώρειες του λόφου της Φορτέτζας. Ο ναός της **Μεταμόρφωσης του Σωτήρα** (El Cristo) ήταν επίσης ορθόδοξος και βρισκόταν πολύ κοντά με τον προηγούμενο, στις βορειοανατολικές υπώρειες του λόφου. Κι οι δύο κατεδαφίστηκαν το έτος 1646, λίγο πριν από την πολιορκία και κατάληψη του Ρεθύμνου από τους Οθωμανούς, στο πλαίσιο της προσπάθειας δημιουργίας ακάλυπτου χώρου μπροστά στη Φορτέτζα, για αύξηση της αμυντικής της ικανότητας.

Όπως το διασώζει και το τοπωνύμιο «Τρία Μοναστήρια», στην εξοχή του Ρεθύμνου νότια της περιοχής «Παπά Πόρος» υπήρχαν τρεις εκκλησίες, από τις οποίες κάποιες δεν αποκλείεται να αποτελούσαν και καθολικά μοναστηριών. Οι εκκλησίες αυτές ήταν ο **Προφήτης Ηλίας**, η **Αγία Άννα** και ο **Άγιος Σάββας** (ή κατά τον Κ. Η. Παπαδάκη **Αγία Κυριακή**). Ο Προφήτης Ηλίας δεν είναι ο γνωστός σήμερα στην κορυφή του ομώνυμου λόφου (όπου πάντως στον στρατιωτικό χάρτη Παπαθανασίου του έτους 1925 εντοπίζονται ερείπια), αλλά βρισκόταν στη θέση του νεότερου στον Αγιοβασιλιώτικο δρόμο, που εορτάζει κι αυτός αύριο.

Οι τρεις εκκλησίες σχημάτιζαν τρίγωνο, με τη βάση του στο βορρά, και περικλείονταν από τον Μύλο Σαουνάτσου στα δυτικά (στο Γαλλιανό φαράγγι), από το Χάνι Αδαμάκη στα νότια και από το Ιρφάν Μετόχι στα ανατολικά. Το έτος 1884 που επισκέφθηκε την περιοχή ο Παύλος Βλαστός, οι εκκλησίες ήταν ήδη ερειπωμένες και χρησιμοποιούνταν ως ποιμνιοστάσια. Οπωσδήποτε η τρίτη εκκλησία των Τριών Μοναστηριών, που στον παρατηθέντο χάρτη σημειώνεται ως Κάτω Μοναστήρι, ταυτίζεται χωροταξικά με την **Παναγία Καθολική**, ένα από τα πιο αιγιματικά εκκλησιαστικά κτήρια του Ρεθύμνου.

Νοαί αταύτιστοι. Ένας ακόμα ναός του **Αγίου Νικολάου** βρισκόταν στη συνοικία Σολέρο, προς το λιμάνι, «στην αυλή του Μπαρότση». Ένας ναός του **Αγίου Ιωάννη** βρισκόταν κοντά στην αμμουδιά και αναφέρεται απ' όλους τους νοτάριους. Κατά πάσα πιθανότητα είναι ο ίδιος που προσδιορίζεται αλλού ως ναός του **Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Αμμουδιά** (Σαμπιονάρα). Το ίδιο μπορεί να συμβαίνει με τον αναφερόμενο από τον Α. Καλλέργη ναό της **Αγίας Άννας του Θεριανού**. Κι ακόμη, με τον αναφερόμενο από τον Τ. Τρωίλο ναό της **Αγίας Άννας στο Λιβάδι** (εικόνα). Η τοποθέτησή του στον χάρτη του δείχνει να ήταν στην γνωστή μας σήμερα περιοχή της Σοχώρας και πιο παλιά πιθανόν να ονομαζόταν **Λιβάδι**, άρα ταυτίζεται με τον ναό της **Αγίας Άννας** στη συνοικία Σκιέρος, που αναφέρεται από τον νοτάριο Μ. Πάντιμο. Ο ναός του **Αγίου Βασιλείου** γνωρίζουμε ότι βρισκόταν κάπου κοντά σ' εκείνον των Αγίων Αναργύρων, αφού αποτελούσε εξάρτη-

μά του, άρα θα πρέπει να βρισκόταν κι αυτός στην περιοχή της σημερινής Σοχώρας. Ο ναός του **Αγίου Ελευθερίου** βρισκόταν στην ομώνυμη συνοικία, ενώ ο ναός του **Αγίου Λουκά** βρισκόταν κοντά στη Μεγάλη Πόρτα. Ο ναός του **Αγίου Ματθαίου**, που αναφέρεται μόνο από τον νοτάριο Μ. Αρκολέο, δεν γνωρίζουμε σε ποια περιοχή βρισκόταν. Οι υπόλοιποι τέσσερις αταύτιστοι ναοί βρισκόνταν εκτός των τειχών της πόλης. Εκείνος του Αγίου Κωνσταντίνου, που αναφέρεται από τους Μ. Πάντιμο και Μ. Αρκολέο, είναι πιθανόν να βρισκόταν στην ευρύτερη περιοχή του σημερινού νεκροταφείου, όπου και ο νεότερος ναός. Ο ναός και παράλληλα Ξετώνας - νοσοκομείο της **Αγίας Τριάδας** (Hospitale di San Trinita), που είχε ιδρυθεί κατά τον 14^ο αιώνα ο ρέκτορας Ε. Morosini, βρισκόταν στα ανατολικά προάστια και μεταξύ άλλων φιλοξενούσε ταξιδιώτες, προσκυνητές, ενδεείς κ.ά. Ο ναός του **Μιχαήλ Αρχαγγέλου** βρισκόταν στην ίδια περιοχή, απέναντι από τα καταλύματα

των stradioti, γι' αυτό και θα πρέπει να καταστράφηκε στην πολιορκία του 1646, αφού εκεί γύρω είχε στηθεί πυροβολαρχία, μετά την κατάκτηση της πόλης, στη φάση της πολιορκίας της Φορτέτζας. Θα συνεχίσουμε όμως και θα τελειώσουμε την επόμενη εβδομάδα, με τα καθολικά των ρεθεμνιώτικων μοναστηριών.

* Ο Χάρης Στρατιδάκης είναι Δρ Παιδαγωγικής-ιστορικός ερευνητής-συγγραφέας strharis@yahoo.gr, 2831055031